

Halide ASLAN (*)

TANZİMAT DÖNEMİNDE DİNÎ DEĞİŞİM HALLERİ: İHTİDA-GİZLİ DİN-TANASSUR VE OSMANLI (**)

abstract

Religious Changes in the Period of Tanzimat (Revolution): Conversion-Secret Religion-Tanassur (Being Christian) and Ottoman. The Ottoman system was a formation that based on differences. ‘Sameness’ or ‘similarity’ instead of ‘difference’ was basic in pre-modern Ottoman. This mosaic model of society based on differences in belief and preserved by law. Our topic is appearance’s transportation which is one of the consequences of religious and national multi-unity in Ottoman’s Period of Tanzimat (Revolution) The main issues are religious conversion, and tanassur (being Christian) secret religion, and apostasy that they will be subject of this paper. Our aim is to evaluate from a different perspective this issue as problematic that reflected the extent of archival documents and Court Records rather than to give the numerical values of these views. Conversion to Islam’s causes, results, and secret religious’ reasons and tanassur’s effects are open-ended topics. In this paper, the effect of the religious change and appearance’s those changes that conversion to Islam, secret religion, crypto, tanassur (being Christian) and apostasy in the the Period of Tanzimat will be evaluated according to Ottoman Archive Documents.

key words

Converted to Islam, apostasy, secret religion, Period of Tanzimat (Revolution), tanassur (being Christian).

Giriş

Din değiştirme olgusuna terminoljik olarak bakacak olursak, öncelikle ihtida ile başlayabiliriz. Arapça *hüdâ* (hedy, hidâyet) kökünden türeyen *ih-tida* sözlükte genelde gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak, bir yola girme, hidâyete ermek; İslâm literatüründe, bir başka dine mensup şahsın, putperest veya dinsiz bir insanın Müslümanlığı seçmesine ve hayatını ona uydurması anlamına gelir (Hökelekli 1993: 290). Dinini değiştirip Müslüman olan kişiye de *mühtedî* denmektedir (Pakalın 2004: II-607; Köse 2000: XXI-554; Sertoğlu 1986: 159; Sami 1317: 232, 1331, 1436; Pazarlı 1982: 137-138; Hökelekli 1993: 289, 311; Brinner 1995: I-318-321; Aslan 2010).

Batı dillerinde genel olarak inanç, kanaat ya da durum değişikliğini ifade etmek için ‘conversion’ kelimesi kullanılır. Kökü itibarıyla bu kelime tam bir değişimi bir halden başka bir hale geçişi, bir olayın bir başka olaya dönüşmesini, anlatır. Psikoloji ve Sosyolojide conversion kavramı genellikle siyasî, sosyal ya da estetik alanda bir kanaat değişikliğini belirtmek için kullanılmaktadır. Asıl psikolojik anlamı içerisinde bu kelime tam bir değişmeyi, bir inanç sisteminden diğerine geçişi ifade eder. Dinî conversion ise ‘farklı bir din ideali için mensubu bulunduğu dinî görüş ve bağlılıktan vazgeçme, dinî inanç ve davranışlarla ilgili yön değişimi’ni de içine alan ‘manevi evrim ve gelişme’ olarak tanımlanmaktadır (Clark 1958: 191).

Lewis Rambo’ya göre ihtida, “insanın sadâkatlerinde, hayat ölçülerinde ve enerji merkezlerinde son derece anlamlı ve ani bir değişmedir” (Rambo 1993: xi). İhtidanın karakteristiği ise şöyle belirtilmektedir: “İhtida insanın daha önceki bilinçli ya da bilinçsiz değer ya da güç örneklerinde anlamlı bir yeniden düzenlemeyi ifade eder. İhtida insanın yeni bir yorumlama ve davranış kalıbı oluşturma noktasında olağanüstü tecrübeleri bilinçli olarak içselleştirmesidir” (Gürsu 1999: 65).

İslâm’a giriş veya İslâm’ı kabul olarak tanımladığımız ihtidanın tersi durumu ifade eden *irtidat* ise en geniş anlamıyla “dinden çıkma, dini terk etme, din değiştirme demektir ve bizce ihtida gibi İslâm’a özel bir kavramdır (Samarrai 1970: 17-18). Zira Yahudilik’te ve Hristiyanlık’ta *apostasy* kavramı din değiştirmenin karşılığı olarak kullanılmaktadır (Kurt 2004: 20). Kelime Grekçe’de “apocomey from” ve “stasis (rebellion)” yani “uzaklaşmak” ve “isyan” kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşmuştur (Myres 1987: 66; Kurt 2004: 22; Gooren 2010; Washburn and Reinhart 2007; Aslan 2010).

İslâm’da irtidat kelimesi ise ridde olarak da kullanılmakta olup Arapça “râd” kökünden gelmekte ve “reddetmek, kabul etmemek, döndürmek, geri çevirmek, yankılanmak” anlamlarına gelmektedir (İbn Manzur 1994: III-172-173; Ez-Zebidî 1994: V-450).

Kelime anlamı ile *apostasyi* kullanan Yahudilik ve Hristiyanlık, terim olarak bu kelimeye bazı farklı anlamlar da yüklemektedir (Kurt 2004: 14-17). İslâm'da kullanılan irtidat kavramının şer'î olarak özel anlamı ise "İslâm'dan çıkıp, dinsiz yaşamayı tercih etmek veya Müslümanlık'tan başka bir dine girerek İslâm dinini reddetmek" tir (Bilmen 1970: IV-5; İnce 1995: 11-12; Köse 1991: 3).

En geniş şekilde; irtidat ve mürtedin tanımı "Akıllı, bülûğa ermiş, Müslüman erkek veya kadının zorlama olmaksızın irtidat kasdı ile İslâm dininde zaruri olarak inanması gereken şeyleri, tamamen veya kısmen inkar etmesi ve bu inkarını ve inkar sayılabilecek davranışını söz, fiil ve alay gibi kişinin duygularını belirtme yollarından biri ile ortaya koymasına *irtidat*, bunu yapana da *mürted* denir" şeklindedir (Dalgin 1998: 172; Kurt 2004: 24).

İrtidat veya ihtida ile doğrudan ilgisi olup olmadığı tartışmalı olan bir diğer konu da *gizli din taşımadır*. Bu durum, görünürde Müslüman olup, gizlice eski dine mensubiyeti devam ettirme, aslî dini yaşama olarak tanımlanabilir. Kripto veya dönmeler de denilen bu grupla ilgili çok fazla bilinmeyen ve spekülasyon mevcuttur. Aslında 'kripto' ve 'dönme' ibareleri aynı anlama gelmekle birlikte farklı gruplar için kullanılagelmiştir. Kripto; dışarıdan Müslüman gibi görünen ancak derûni olarak Hristiyan kalanlara; dönme ise dışarıdan Müslüman ama içten Yahudi kalanlara (Sabatay Sevi ve onu takip edenler) denilmektedir.¹ Bu kişiler için "pseudo conversion" (sahte, sözde din değiştirme) kullananlar da vardır.² Dinlerini neden gizleyip Müslüman'mış gibi davrandıkları tam olarak ortaya konulamasa da baskıdan dolayı böyle yaşadıkları görüşü çoğunluktadır.³

Ahmet Erdeniz, Kıbrıs, Kuzey Anadolu ve Balkanlarda sıkça rastlanan, dış görünüşte İslâmiyet'i kabul etmiş görünen, ancak kendi aralarında ve gizlide Hristiyanlık inancını ve mümkün olduğunca Hristiyan tapınma şekillerini (ritlerini) ve bu inanca bağlı olarak bazı örf ve adetlerini gizlide sürdüren kişilerden bahseder ve Batılı araştırmacıların bunlar için 'gizli Hristiyanlar/crypto-christians' terimini kullandıklarına değinir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan gizli Hristiyan topluluklarının böyle bir yola başvurmalarının çeşitli nedenleri vardır. Örneğin Kuzey Anadolu'da Trabzon ve Gümüşhane çevresindeki gizli Hristiyan topluluklarından Stavriotiler ve Kurumluların (Kromli, Krumli), ortaya çıkış nedenleri genellikle Pontus bölgesi Hristiyanlarının Müslüman bir devlette dinî hürriyetlerinin temin edilmesine rağmen ikinci sınıf vatandaş olarak yaşamak istememeleri, bazı ağır vergilerden kurtulmak ve bazı sosyo-ekonomik avantajlar sağlamak çabaları olarak gösterilebilir. Özellikle haraç vergisinden kurtulmak, bölge içerisinde iskan serbestisine sahip olmak için ve çevrede bulunan gümüş madenlerinde rahatça çalışabilmek için bu bölge halkının gizli Hristiyanlığı benimsediği söylenebilir. Stavriotiler ve Krumlular da Kıbrıs'taki Linobambakiler gibi gizli olarak Hristiyanlıklarını sürdürmüşler, çifte isim taşımak suretiyle gerçek kimliklerini

gizlemişler ve XX. yüzyılın başında tarih sahnesinden çekilmişlerdir (Erdengiz 1991: 19-24).

A. Yaşar Ocak;

Kripto, mülhid ve zındıktan da farklıdır, çünkü zendeka ve ilhad, küfrü gerektiren inançlar taşıdığı halde, Müslüman'mış gibi görünen, (Topaloğlu 1986: XIII-558) Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu söylemekle beraber, küfrünü içinde saklayan, (Kılavuz 1990: 82; Kurt 2004: 50-51) 'Allah'a ve her hangi bir dine inanmamakla beraber bunu gizleyen kişi demektir (Ocak 1998: 8).

Şeklinde ifade eder ayrımını.

Tanassur kelimesi ise Hristiyan olma, Hristiyanlığı kabul ile İslâm'dan çıkma demektir (<http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&ayn=bas&kelime=tanassur>, (9.06.2011; Remzi 1305/1887: 338; Ahterî, 1800: 105; Redhouse 1863: 104; Yeni Resimli Türkçe Kamus 1927: 239). Ancak bazı çalışmalarda irtidatın özel bir türü, ihtida eden Hristiyanların tekrar din-i asîllerine dönmesi şeklinde de anlamlandırılmıştır (Tunçay 2003: 3-5).

Tanzimat Öncesi Osmanlı Toplumunda Din Değiştirme

İslâm'ın ilk devrinde din değiştirmenin iki yönünden, daha çok İslâmlaşmanın yaşandığı muhakkaktır. Peygamber'in çeşitli tebliğ metodları ile başlayan bu İslâmlaşma daha sonra da devam etmiştir (Ünal 2005: 275-293). Hem sosyal, hem siyasî, hem de psikolojik yönleri olan bu olayda, ekonomik ve icbarî yönün ağır bastığını ifade eden tepkiler her zaman mevcut olmuştur. Konunun bu açılardan değerlendirildiği çok sayıda çalışma mevcuttur (Taberi 1992: IV-120; Hamidullah 1993: I-92-94; İbnü'l-Esir 1985: II-99-102; Hodgson 1993: I-110-111; Toynbee 1982: 31-32; Canan 1977: 337-400; Fazlurrahman 1996: 33, 189-191; Aslan 2010).

İslâm'ın hem yatay hem de dikey olarak ilerlemesinde, önemli merkezlerden olan Anadolu'nun özel bir yeri olmuştur. Ticaret yoluyla ve tasavvuf kanalıyla (Şeşen 1985: 5-6,100; Turan 1993a: 10-11; Turan 1993b: 49,156; Ocak 1996: 35; Barthold 1927: 63-64; Akpınar 1994: 70, 80; Cahen 1984: 86-97) Anadolu'nun İslâmlaşmasıyla ilgili çeşitli tezler ileri sürülmüştür. Bazıları fetihlerin etkili olduğunu ifade ederken, bazılarında siyasî ve iktisadî menfaatin etkili olduğu beyan edilmiştir. A. Yaşar Ocak Anadolu'daki ihtidaların en önemli sebeplerinden birinin, Selçuklu topraklarında, (Anadolu'da) Hristiyanlığın eski siyasî gücünü yitirmiş olmasında aranması gerektiğini ileri sürmektedir (Ocak 1991: III-110-116; Gibbons 1928; Turan 1993b: 156; Vriyonis 1975: 43-71). Bazı

araştırmacılar ise tasavvufun, (Ocak 1981: 35; Vriyonis 1971: 359-362, 380-381) göçlerin ve İslâm'ı tebliğin (Çetin 1981: 45-47, 63-71) çok büyük rolü olduğunu ifade ederken, diğerleri vergiden kurtulma, idarî mevki ve mülk edinme isteği, Hristiyanlığa yönelik aşağılayıcı bakış açısından kurtulma arzusu, evlilik vs gibi faktörlerin kısaca ekonomik, sosyal ve kültürel etkilenmenin etkili olduğunu ifade etmektedirler (Lowry 1998: 138). Tabii ki İslâm devletlerindeki müesseselerin de ülkedeki Gayrimüslimlerin İslâmlaşmasında etkili olduğu muhakkaktır. Camiler, medreseler, tekke ve zaviyeler bunlar arasında sayılabilir.⁴

Anadolu'nun fethi dönemi olan Selçuklular devri için geçerli sayılabilecek bu değerlendirmelerin, Osmanlıların kurulduğu yıllar için de geçerli olduğu kanaati yaygındır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk hakimiyet kurduğu Marmara havzasında kuruluş devrinde de ihtidalar olmuştur. Nitekim dönemin kaynaklarından biri olan Neşrî İznik'in fethi ve Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa'ya bu toprakların verilmesi konusu ile ilgili olarak:

*Ve Süleyman Paşa ol vilayette ol kadar adlû dâd itdim kim,
Türkün ayin-ü erkanini görüp, gelip Müslüman oldular ve ol vilayette ne kadar mülkler var ise cem'i Süleyman Paşa virdüğü karar üzerine şimdi dahi mukarrer...*

Diyerek Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki adaletli idaresi sayesinde ihtida hareketlerinin meydana geldiğine dikkat çekmektedir (Neşrî 1967:I-165). Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında Marmara havzasındaki ihtida hareketlerinin, Rumeli'deki ihtida (din değiştirme) olayından daha fazla olduğunu görüyoruz. Bunu Müslüman olmayan halkın Anadolu'ya göre Balkanlarda daha fazla sayıda olmasıyla açıklayabiliriz. Osmanlı Devleti'nin prensipte gerek Balkanlarda ve gerekse Anadolu'da ihtidayı teşvik etmiş ve ihtida edenleri ödüllendirmiş olduğuna dair kanaat yaygındır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, baskı uygulayarak ihtida ettirme yoluna kesinlikle gitmemiştir. Balkanlarda 1430'lu yıllarda ihtidalar sayısal olarak az ve münferit ihtidalar şeklinde idi (Selçuk 2002: 90-91). Gibbons'un ifade ettiği şekilde, İznik ve Bursa'da XIV. yy. da ihtidaların çok fazla olduğu, hatta şehrin tamamının ihtida ettiği görüşün ihtiyatla karşılanması gerekmektedir. Zira Bursa'da yüzyıllar sonra bile ihtidaların devam ettiği, bunu şehrin sürekli gelişmeye açık bir yer olmasından kaynaklandığı ifade edilir (Gibbons 1998: 271), (Selçuk 2002: 92). Tahrir defterlerine bakıldığında Müslümanlığı seçenlere diğerlerine göre daha fazla tımar tevcih edildiği ve bazı imtiyazlar verildiği görülmektedir. Bunun da İslâmlaşmada etkili olmuş olması muhtemeldir (Selçuk 2002: 93). Dervişlerin, komşularla iyi ilişkilerin, halka karşı yapılan iyi niyetli, âdilane muamelenin Osmanlı'nın sistemli olarak uyguladığı iskân siyasetinin, içinde bulunulan çalkantıların (dinî, siyasî yönden boşluk ve isyanlar) ihtidalarda etkili olduğu ortaya konulmuş, bu sürecin XVI ve XVII. yüzyıllarda

da devam ettiği ve bunun Balkanlarda daha geniş çaplı olduğu tespit edilmiştir (Ocak 1993: XIII-468-476; Vriyonis 1972: 151-176).

Zimmî statüsünde olan Gayrimüslimlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda Tan-zimat öncesindeki, ihtidalarında sosyal, dinî, psikolojik, ekonomik olmak üzere pek çok faktörün az veya çok etkili olduğu muhakkaktır. Ancak bunların ne derece etkili olduğu kesin biçimde belirlenemediği için bu konudaki ifadeler yorumlardan ileri gidemez.

İrtidat suçuna hukukî yönden bakılacak olursa; bunun gerçekleşmesi için çeşitli şartların öne sürüldüğü görülmektedir: İrtidat suçunun sıhhat şartları; âkil ve bâliğ olma, cinsiyet yönünden (kadınların öldürülmemesi gerektiği daha çok kabul görmektedir), bu suçun hür irade ile işlenmiş olması gerekmektedir (Aslan 2010).

Kadın mürted hariç, İslâm'dan dönen şahsa idam cezası uygulanması gerektiği konusunda hemen tüm İslâm Hukukçuları/fıkıhçılar görüş birliği içindedir. Yalnız bu cezanın ne zaman verilmesi gerektiği konusu tartışmalıdır (İrtidatın cezasının bir müddet hapisten sonra verilmesi gerektiğini savunanlar mevcuttur). Kadın için ise bazıları öldürülmesi gerektiğini ifade ederken, çoğu alim hapsedilmesi gerektiğinde hemfikirdir. Sonuçta mürtedin ölümle cezalandırılması gerektiğinde birleşen alimler (klasik görüş) bunu Hz. Ebu Bekir'in, dönemindeki Arap mürtedlere karşı tavrını ve Hz. Peygamber'in,

Bir Müslümanın kanı ancak şu üç durumda helal olur: Evlendikten sonra zina eden, kasden bir cana kıyan ve dinini terk edip cemaatten ayrılan, Allah ve Rasulüne karşı harbedip İslâm'dan dönen kişi (Buhari, *Diyat*, 22; Müslim, *Kasame*, 25, 200; Nesai, *Tahrîmu'd-Dem*, 14: 4057-58; İbn Mâce, *Hudûd*, 1: 2533; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Tirmizi, *Diyet*, 10, *Fiten*, 1; İbn Hanbel, I, 382, 444; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 11)

Hadisine dayandırmaktadırlar. Günümüzdeki İslâm Hukukçularının *irtidat suçunu devlet ve toplum düzenine baş kaldırma ve vatan ihaneti gibi değerlendirdikleri görülmektedir* (Bilmen 1970: IV-1; Akşit 1975: 54,114-115; Özçelik 2000: 350).

İrtidatın oluşması için gerekli olan kriterler üzerinde Müslümanlar arasında hiçbir zaman tam bir fikir birliğinin olmadığı yaygın olarak kabul edilmesine rağmen, bir Müslümanın irtidat ettiği fikrine ulaşıldığında, mürtedle ilgili takip edilecek prosedür İslâm hukukunun bütün dönemlerinde aynı görünmektedir.

Dört mezhebe göre irtidâdın tespiti âdil iki erkek şahitle mümkündür. Bu durumda mürtedlikle suçlanan kişi tövbeye davet edilir; tövbe etmezse öldürülmesi öngörülür (Canan 1977: 138-145). Hanefîlerce, iki âdil erkek şahit tarafından mürtedliği iddia edilen kişinin suçunu reddetmesi halinde mürted

hükmü verilir. Fakat onun bu reddi yeniden İslâm'a dönüş olarak yorumlanır ve tövbeye çağrılmaz.⁵

Konuyla ilgili literatürün yakından incelenmesi İslâm tarihinin ilk beş asrında mürtedlere verilen hükmün uygulanmasında çok önemli farklılıklar olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili olarak Şâfi'î ve Gazâlî'nin duruşları arasındaki bir mukayesede analiz edildiği gibi, bir vak'ada mürtede verilen hüküm Sünnî olmayan anlayışa baskı yapmak, zulmetmek için kullanılırken başka bir dönemde bunu yapmanın imkansız olduğunu gösterir (Griffel 2006: 281).

İrtidatın idam cezasıyla ilgili hukukî tutumlardaki bu farklı bakış açıları, bu cezanın pratiğe aktarılmasında da söz konusu olmuştur. Zira İslâm'ın ilk dönemlerinde uygulanan bu cezanın daha sonraki dönemlerde ne derece ve ne kadar uygulandığına dair kesin ve net deliller olmasa da, mümkün olduğu kadar uygulanmamaya çalışıldığı dikkat çekicidir (Atay 1993: 36). Özellikle, tespit ettiğimiz belgelerde de görüldüğü üzere, daha önce zorla ihtida ettirildiği iddia edilen kişilerin irtidadı halinde 'mürted' cezası uygulanmamıştır (Özçelik 2000: 352).

XVI. yüzyılda Ebussuûd Efendi'nin fetvalarında kendisine sorulan 'İslâm şer'î kurallarına göre İslâm'ı kabul edip sonra dönen kişinin durumu nedir?' sorusuna 'O tekrar İslâm'a çağrılır, eğer kararından dönmezse öldürülür/ idam edilir.' şeklinde cevap verdiği dikkati çekmektedir. Kadınlar için verdiği fetvada ise " Hind'i zimmîye, İslâm'a geldikten sonra mürted olup, irtidadı üzerine muşır olsa katli lazım olur mu? El-Cevap: Olmaz, amma zindandan asla çıkarılmaz, dünya yüzü gösterilmez, ölüp gidinceye değin (B. 313a)." (Düzdağ 1998: 143-14) Özellikle mühimme kayıtları ve şer'iyye sicillerinin tamamının taranması ve arşiv belgelerinin de baştan sona gözden geçirilmesi ile bu konudaki net durum ortaya konulabilecektir. Ancak yine de yapılan kısıtlı araştırmalarda bu cezanın çok az sayıda uygulama alanı bulduğu ortaya konulmuştur (Jennings 1992: 126,142; Çetin 1999: 84-86; Özçelik 2000: 356).

İhtida ve irtidat olgusunun belki tam ortasında yer alan diğer bir durum da gizli din taşınmasıdır. Gizli din taşıyanların sundukları argümanlar çoğunlukla zorla Müslüman yapılmaları veya sosyal baskı dolayısıyla Müslümanmış gibi davrandıkları olmuştur. Bu durumda zorla İslâmlaşma konusu ile karşılaşılacaktır. Baskı karşısında Müslüman olmak ile ilgili de b drmdaki kişinin irtidatı ile ilgili de mezhepler arasında farklılıklar vardır.⁶

Tekrar tekrar İslâm'ı terk edenin tevbesi, Hanefîler, Şafîler ve Malikîlere göre ikinci ve üçüncüde tevbesi kabul edilir, dördüncüde ise gerçek bir tevbe ile tevbe ettiği anlaşıncaya kadar hapsedilir. Delilleri ise Tevbe suresi 5. ayet, Enfal suresi 39. ayettir. Hanbelîlere göre ise birkaç defa İslâmı terk edip tevbe edenin tevbesi kabul edilmez öldürülür. Bunların delilleri ise Al-i İmran 90. ve Nisa 137. ayetlerdir (el-Heytemî: 98-99).

İstanbul'da, XVI. yüzyılda meydana gelen bir ihtida ve ardından irtidat haddesi karşısında yapılan muamele de aslında son döneme benzemekte ancak burada son dönemde daha çok tercih edilen tanassur kelimesinin kullanılması dikkat çekmektedir. Üsküdar mahkemesine kayıtlı 1550 tarihini taşıyan huccette, 1532 yılında fırıncılık yapan Mihal ve kardeşinin ihtida edip, Kasım ve Mehmet isimlerini aldıkları, daha sonra Mihal'in sessizce eski dinine dönmek istediği beyan edilir. Kasım'ın durumu mahkemeye intikal edince, kendisinin hiçbir zaman Müslüman olmadığını, aslının ve kendisinin kafir olduğunu savunmuştur. Mahkemede taraflar ve şahitler dinlendikten sonra hakim Kasım'ın mürted olduğu hükmüne vararak onu üç gün haps etmiştir. Kadı, bu hapis süresinden sonra tekrar Kasım'ı mahkemeye çıkarmış ve cezasını ölüm olduğunu, yakılarak cezalandırılacağını dile getirmiştir.⁷ Kasım bunun üzerine Müslüman olmak istediğini söylemiş ve kadıdan İslâm ve imanı tarif etmesini istemiştir. Kadı ve şahitler önünde Müslüman olan Kasım'ın Mü'min ve muvahhid olduğunu hükmedilmiştir (Güler 2009: II-491-498).

Karadeniz üzerine ve özellikle bu bölgenin dinî ve etnik yapıları üzerine çeşitli araştırmalar yapan Feridun Emecen, Bulancak'ta da başka yerlerde olduğu gibi gizli Hristiyanların olduğunu düşündüren bir mektuptan bahseder. Nicola Savropoula isimli Hristiyan, Trabzon-Rum Kilisesi Baş Piskoposu'na gönderdiği mektubunda kızkardeşinin dört çocuğunu arkada bırakarak, öldüğünü ve Türklerin Hristiyan mezarlığına gömülmesine karşı çıktıklarını ifade eder. Nahiye Müdürü'ne müracaat edip, kızkardeşinin isminin Ayşe değil, Kiriaki olduğunu ve Hristiyan olduğunu ifade ettiğini, ancak Giresun'dan gelecek cevap bekle-necekken kadın Hristiyan mezarlığına götürülmüş, ancak Kaymakam kadının adının Ayşe olduğunu ve Müslüman mezarlığına gömülmesinin uygun olacağını ifade etmiştir (Emecen 2005: 90-92).

İçinde din ve insan olan konular her zaman hem en çok merak edilen, hem de en çok yorum ve spekülasyona açık konular olmuştur. Burada görüldüğü üzere, din değiştirme olgusunda ihtidayı açıklar iken, irtidattan, irtidattan bahsederken tanassur ve gizli din taşımaktan da bahsedilmektedir. Bu durum son dönemlerde daha çok girift olmasına rağmen, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de görüldüğüne dair veri mevcuttur. Birini iyi anlamak diğerlerini de anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Tanzimat Döneminde Din Değiştirme

Osmanlı Türk modernleşmesinin tarihi büyük ölçüde Batılılaşma ile özdeşleşmektedir bu modernleşmeyi tahrik eden Batıyla sancılı ve karmaşık bir ilişkiler yumağı olarak adlandırılmaktadır. Toynbee, kendisinden daha üstün bir uygarlığın meydan okumasıyla karşı karşıya kalan bir uygarlığın önünde iki seçenek bulunduğunu söyler: Kapılarını bütünüyle kapatarak, kendi geçmişinin

kalesi içinde güçlenmeye çalışmak (Zelotça tavır/Zelodien tavır), ya da yabancı uygarlığın gücünü kabul ederek onun kurumlarını benimsemek (Herodca tavır/Herodien tavır) (Toynbee 1991). Osmanlı ikinci yolu seçmiştir. Bu elbette kapılarını sonuna kadar açması anlamına gelmemiştir; ancak kapı bir kere aralanmış ve bu aralıktan nelerin girebileceğini dair biraz zaman gerekecektir (Erdoğan 2001: 252).

Ahmet Hamdi Tanpınar; Osmanlı-Türk modernleşmesinde bir biricik olma özelliğine dikkat çeker;

Bu günkü Türk ruhunun, kendisini muasırı olduğu milletlerden ayıran bir hususiliği, onu çok ferdi bir talihin sahibi yapan bir trajedisi vardır. Bu iki büyük alemin içimizde yaptığı mücadeledir. Bir yandan tarihî zaruretlerden kudret alan bir irade ile garb'a gittik, öbür yandan hakiki cevheri ile bizde konuşmaya başladığı zaman, sesine kulaklarımızı kapatmak imkansız olan mazinin sahibiyiz. Bu hemen hemen yalnız bize nasip olan tecrübe bir imtihandır. Ayrıca "1718 felaketinden sonra, bu felaketin getirdiği bir nevi intibahla bazı münevverlerimizde tek selamet çaresi fikir halinde başlayan garpçılık, 1839'da devlet müesseselerimizi ve bazı hayat şekillerimizi değiştirmekle" kalmamış, "bizi adeta kulağımızdan tutarak Şeyhülislâm duası ve ecnebi sefir alkışıyla Avrupa mektebine çıraklığa" vermişti (Tanpınar ty: 31-32).

Öncelikle Tanzimat Dönemi gibi bir dönemde her alanda yapılan yenileşme/çağdaşlaşma çabalarının sosyal alana da yansıdığını hatırlamamız gerekmektedir. Bunun sonucu olarak dinî serbestiyet ve buna bağlı konulara özel önem atfedilmiştir. Yabancıların baskısının bunda etkisi olduğu muhakkaktır.

İşte bu hassasiyetin bir sonucu olarak, din değiştirme hareketlerinin kurumsallaşması söz konusudur. Artık diğer dinlerden İslâm'a geçecekler için daha sistemli bir süreç öngörülüp, bunun uygulanmasına dikkat edilmiştir.

İhtida prosedürü ile ilgili çok sayıda belge mevcuttur, bunlardan durumu en kapsamlı anlatan belgeyi örnek verelim. 1846 yılına ait Dahilî İrâdede:

Müste'menlerden birine din telkin edileceğinde merkezde ise elçisinin, taşrada konsolos tercümanın hazır olması mer'iyeye şart ve ahd gereğidir. Devlet-i Aliyye tebâasından bir Hristiyanına din telkin edileceği zaman Memleket Meclisi'ne getirilip orada yapılması gerekmektedir. Şayet Müslüman olacak kişi genç ise, zorlama olmaksızın İslâm'ı kabul ettiği sırada anası, babası veya akrabalarının şüphesi kalmaması için onların da mecliste bulundurulması mülzumdur. Böyle Müslüman olmak

için Meclise gelen şahısların sorgulandıktan sonra bir zorlamaya dayanmaksızın, tamamen kendi istekleri ve seçimleriyle Müslüman olduğu veya din değiştirdiği ortaya konulduğunda, iman telkin edilmesi şarttır. Kısaca böyle konuların taşralarda Memleket Meclislerinde, Dersaadet'te ise Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de mahallinden gönderilen Meclis mazbatası Şer'î îlâmı birlikte değerlendirilmeleri gerekmektedir (İrade Dahiliyye 12447; A. MKT. 35/54 (15 Safer 12621/12 Şubat 1846); HR. MKT. 42/7 (4 Rabiülevvel 1268/ 28 Aralık 1851)).

Bu tâlimatnâmeden anlaşıldığı üzere, ihtida konusunda en çok üzerinde durulan konular; *zorla Müslüman yapılmaması, kendi isteğiyle Müslüman olduklarının kesin olarak ortaya konulduktan sonra Kelime-i Şehâdet getirmelelerine yardımcı olunması gerektiği* olmuştur. Tanzimat döneminden sonraki dönemde meydana gelen ihtidalarda dikkat edilmesi gereken şartlarla ilgili olarak Mehmet Şeker,

-İhtida istekle olmalıdır, İhtidaya zorlanmamalı veya korkutularak ihtida ettirilmemelidir, -İsteği dışında ihtidaya davet olunmamalıdır, - İhtida için belli bir yaşta olunmalıdır.

Bu vasıflara uymayan mühtedilerin ihtidalarının asla kabul edilmediği görülmüştür (Şeker 2005: 71-86). Buna daha önceki dönemlerde de dikkat edildiği muhakkaktır, zira “dinde zorlama yoktur” ayeti ile bu konu İslâm’ın özünden de kaynaklanmaktadır. Fakat bu dönem batılılaşma, çağdaşlaşma çabalarının, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı gibi fermanlarla formüle edildiği bir dönemdir.

Bu fermanlar Müslüman ve Gayrimüslim ahalinin eşitliğini gündeme getirmekle birlikte, Gayrimüslim ahalinin mensubu olduğu millet reisleri hatta diğer devletlerin her konuda müdahalesini de beraberinde getirmiştir. İhtida gibi hassas bir konuda, zorlama olduğuna dair dedikodu ve rivayetler de hiç eksilmemiş ve bu, müdahalelere bahane teşkil edebilmiştir. Bunun yanı sıra bu konuda önemli bir diğer gelişme ihtidaların Meclis’te gerçekleşmesine ve hatta daha da ileri giderek; ihtida sorgulamalarının millet reisleri yanında, anne-baba ve akrabalarının da huzurunda yapılması gerektiği üzerinde durulmasıdır (Aslan 2010).

Bu dönemde meydana gen ihtidaların zorlama hatta ayartma ile bile olmamasına da dikkat edildiği görülmektedir. Bâb-ı Âli Sadaret evrakından (A. MKT. 19/82 (1260/1844-45)) hükm-i şer’îde, Edirne ve Bulgaristan içlerinde bazı Müslümanlar Hıristiyan çocuklarını kandırarak onları İslâm’a dahil ediyorlar diye zimmiler şikayet etmektedir, bunun hükmü nedir şeklinde fetvahaneye sorulduğu ifade edilir. Cevap; ‘Müzekkired’ayartma’ ibaresinden kasıt, İslâm’ın

güzelliğini zımmî çocuklarına Müslümanlar tarafından anlatılıp, biraz terğibden ibaretse buna binaen şikayetleri geçersiz kabul edilir, ama eğer gerçekten ikrah ile istemeyerek zorla bazıları tarafından Müslim ol! Diye cebrden ibaretse, zimmet akdi sebebiyle devlete bağlı reaya-yı İslâm beldelerinde böyle zorlama caiz olmayıp fakat dalaletden ayrılıp Müslüman olanların İslâm'ı sahihtir.' şeklinde olmuştur.

Akabinde bu süreçte meydana gelen bir diğer gelişme ise, ihtida edecek kişiye iman telkin edilmeden önce metropolit, kocabaşı ve akrabasından birine 3 günlüğüne tesliminin istenmesi (A. MKT. UM. 286/85; A. MKT. UM. 343/20 (25 Cemaziyelâhîr 1275/31 Ocak 1859)) ve buna mümkün olduğunca riayet edilmeye çalışılmasıdır.

İhtida süreci kadar ihtida sebepleri ve sonuçları da önemlidir. Mühtediler, ihtida sebeplerini çoğunlukla açık bir şekilde dile getirmemiş olsalar da, belgelerde geçen ifadelerine göre onları dinî-psikolojik, sosyal ve ekonomik sebeplerle ihtidaya örnektirler şeklinde tasvir etmekteyiz.

Bunlarla ilgili çok sayıda örnek olup sadece birkaç misal vermekle yetinilecektir. İhtida sebeplerinden dinî olanlarına şu örnek verilebilir: Karakilise kazası Kadıköy sakinlerinden Serkez'in kızı Serkil Bayezit Kadılığı'na gelip, bundan 4 yıl önce (1270/1854) rüyasında Müslüman olduğunu ve kendisine iman telkin edilmesini istemiştir. Belgeden kızın 4 yıl neden beklediği anlaşılamamakla birlikte, Meclis'te bulunması gerekenlerin huzurunda kıza, "Bu durum birinin zoruyla mı, tahrikiyle mi veya korkudan mıdır?" şeklinde sorulduğunda, kızın cevabı "Ben bundan 4 yıl önce rüyamda Hz. Peygamber'i gördüm, bana Kelime-i Tevhid'i telkin eyledi ve ismimi de Halime koydu. O zamandan beri Müslümanım" olmuş ve Meclis'çe kendisine iman telkin edilmiştir (A. MKT. UM. 314/47 (5 Şevval 1274/20 Mayıs 1858); Aslan 2010).

1265/1849 tarihli İradede de (A. MKT. DV. 12/59) Derviş Mustafa'nın ihtidası şöyle aktarılmaktadır: İstanbul yakınlarındaki Balıklı Ayazma Kilisesi'nde ruhbaniyet ve İncil-i şerifi daima kiraetle meşgul iken İncilde 16. bab 15. satırında belirtilen lafızların Kur'an-ı Kerim'de 'Ondan sonra Muhammed gelir' lafzını te'yid ettiğini fark etmiş, Hz. Muhammed'in İsa'dan sonra gelip ahir zaman peygamberi ve mükemmel olduğunu bilip anlamış bu vesile ile neyi var neyi yoksa bırakıp kiliseden ayrılarak İstanbul'a geçip ihtida etmiştir. Belgenin devamında kendisinin muhtaç durumda olduğunu beyan etmiş, hatta kardeşlerinin yardımını bile İslâmiyet'i seçmesi dolayısıyla kabul etmediğini, Hristiyan iken sahip olduğu tüm parasını kilisede bıraktığını belirtmiş, kendisine Padişah yardımı olarak 100 kuruş maaş ve kisve baha olarak da 500 gurus atıyye verilmesinin uygun görüldüğü cevabı verilmiştir.

İhtidanın sebebi olarak değil, belki sonucu olarak değerlendirilebilecek bir durum ise evlenme sebebiyle ihtidadır. İslâm dini Müslüman erkeğin Gay-

rimüslim kadınla evlenmesine izin vermesine rağmen, daha çok sosyal nedenlerle olsa gerek mühtedi kadınların evlenmelerinden önce veya sonra ihtida ettikleri gözlenmiştir.

1855 tarihli belgede (A. MKT. UM. 209/45 (9 Muharrem 1272/22 Eylül 1855)), Rum milletinden Nikola'nın kızı Elenko isimli baliğa kızın Galata'da Kömürücü sokağında otururken, Kadıköy sakinlerinden olup kaza-i erbaada Terkos kazası Baklalı/Balıkçı Çiftliği kethüdası Rüstem Ağa'ya, kendi hüsnî rızasıyla din-i batıladan ayrılıp İslâm olmak ve kendisiyle evlenmek istediğini ifade etmiştir. Rüstem Ağa da kızı alıp çiftliğe gelmiş ve durum Meclis'te de tahkik ettirilip, kızın gerçekten kendi istek ve rızasıyla geldiği anlaşılmıştır.

Mühtedilerin ihtidalarından sonra isim değiştirdikleri, erkeklerinin sünnet olduğu, elbise parası anlamına gelen sembolik olarak kisve-bahâ verildiği, ihtiyaç sahibi olanlara şayet mümkünse yardım edildiği belgelerden anlaşıldığına göre genel olarak pratiğe de yansımıştır.

İhtida ile ilgili belgelere yansıyan en yaygın konular, zorla ihtida, mühtediye yardım, mühtediye tepkiler ve kadın mühtedilerin evlilikleri olmuştur.

Osmanlı bu dönemde Gayrimüslimleri İslâm'ı seçmek üzere zorlamamıştır. Zamanın incelikli durumu sebebiyle ihtidaların çok ciddi prosedürlerle meydana gelebildiği, mühtedilerin dinî ve sosyal olmak üzere çeşitli sebeplerle İslâm'ı seçtikleri, ihtidalarından sonra da çeşitli sosyo-ekonomik problemler yaşadıkları tespit edilmiştir. Osmanlı mühtedilere de diğer vatandaşlara gösterdiği tavır sergilemiştir, ancak mühtedilerin çeşitli taleplerde bulunurken, kendilerine özel muamele bekledikleri tespit edilmiştir (Aslan 2010).

Bu ve benzeri belgelerden anlaşıldığına göre Tanzimat döneminde ihtidalarda çok ciddi bir prosedür takibi gerekmekte idi, ancak daha sonra bu süreç daha fazla dikkat edildiğini görmekteyiz. Mesela, 1337/1919 yılında Dahiliye Nezareti ile Diyarbekir vilayeti arasındaki yazışmalarda bir ihtida olayı aktarılmaktadır. Burada Süryani milletinden Musullu Kürsiyo'nun kızı Nazo'nun kendi isteğiyle ve zorlama olmaksızın Müslüman olmak istediğinden bahsedilmekte, ancak kızın 20 yaşını doldurmadığı beyan edilmektedir. Yapılan yazışmalarda kızın doğar doğmaz nüfusa kayıt ettirilemediği bu durumda en az 22 yaşında olduğu ve ihtidasına izin verilmesi istenmektedir. Sonuçta miladî olarak 20 yaşını doldurmaya sadece 18 gün kaldığı hicrî olarak çoktan 20 yaşını doldurduğu bu durumda ihtidasına izin verilmesi gerektiği üzerinde ısrar edilmektedir. Yazışmalardan birinde kızın Müslüman bir adamla nikahlanmak istediğine de değinilmektedir. (DH. ŞFR. 96/100 (07 Cemaziyevvel 1337/08 Şubat 1919))

İhtida ile ilgili genel durum bu halde iken madalyonun diğer yüzü sayılabilecek tanassur ve irtidatın Tanzimattaki seyrine değinmek yerinde olacaktır.

Bu dönemde Osmanlı'da görülen irtidâd olayları, yalnızca kişilerin eski dinlerine dönme arzularından değil Tanzimat Fermanı'nın getirdiği hukukî eşitlik

prensibinin etkisi ve Avrupa devletlerinin bu tür olayları istismar etmeleri sebebiyle de ön plana çıkmaktadır.

Tanzimat Döneminde meydana gelen bir olayla ilgili kayıttan irtidat prosedürünü takip edebilmekteyiz. Lefkoşa Mahkemesi, Sündüs'ün irtidâdının sebeplerini araştırmak üzere bir inceleme yapar ve inceleme sonucunda niçin irtidâd ettiğini ortaya çıkarır. Soruşturma sonucunda aşağıdaki hususların Sündüs'ün irtidâdına sebep olduğu anlaşılmaktadır:

1. Ailesinin ekonomik durumu
2. Yaşadığı çevrenin kendisi üzerinde oluşturduğu olumsuz etki
3. Ailevî durum
4. Kendisini korumaya muktedir olmaması
5. Babanın aile yönetimindeki zaafı
6. Müste'men tüccarların etkisi
7. Yabancı Konsolosların Müdahaleleri (Erdönmez 2008: 114-116)

Uygulamada da görüldüğü gibi, irtidâd suçuna ilişkin prosedür Kıbrıs'ta şu şekilde işlemektedir:

1. *İrtidâd ve tanassur suçu işlendiğinden haber alınarak dava açılması*
2. *Zanlının mahkemeye sevkî*
3. *Sorgulama*
4. *Suçun şahitlerin ifadeleriyle tespiti*
5. *Telkin, nasihat ve hapis cezası neticesinde mürtedin suçunu itirafı*
6. *Mürtedin tövbeye davet edilmesi*
7. *Tövbenin kabulü*
8. *Kelime-i şahadet ile yeniden Müslümanlığı kabulü*
9. *İslâm büyüklerinden birinin ismini alması*
10. *Mürtedin, irtidâd ve tanassur suçları için öngörülen cezası kaldırılarak affedilmesi*
11. *Müslümanlığının tescili*
12. *İaşe* (Erdönmez 2008: 118)

İrtidat konusunda hakimın kararını gerekli gören bazı hukukçular; bazı özel durumların söz konusu cezayı uygulamaya engel olduğunu ileri sürmektedirler. İncelediğimiz dönemde de pek çok örneğine rastladığımız bu özel ve özellikli durumlardan birisi; zimmîlerin zorla Müslüman yapıldığı durumlarda karşımıza çıkmaktadır. İslâm'ı gönülden kabul etmedikleri için Müslüman hükmü verilemeyeceği ileri sürülen bu kişilere baskı unsuru ortadan kalktığı anda irtidat edip eski dinlerine dönmelerinde; İslâm'a hiç girmemiş kabul edilip mürted hükmü uygulanamayacağı ifade edilmektedir (Lewis 1996: 117). Son dönem hukukçular ise, konuya dinler arası diyalog ve dinî hoşgörü çerçevesinde bakarak bu

cezanın uygulanmaması gerektiğini beyan etmektedirler (İnce 1995: 113-vd.). Bazıları ise konunun tamamen siyasî yönden açıklanabileceği üzerinde durmaktadırlar.

Belgelerden anlaşıldığı üzere, mühtedilerin irtidatları karşısında katl hükmünün hemen uygulanmayıp, İslâm'ı halisane mi kabul ettiklerinin tafsilatla ortaya konulması gerektiği ifade edilmiştir. 'İrtidadında, ısrar eden şahsın daha önce İslâmı kabulü âkil ve bâliğ olarak ve mekreh ve sarhoş olmadığı halde oldu ise İslâm sunulup kabul etmezse katl olunur eğer İslâm'ı kabulü sarhoşlukta veya ikrah ile veya âkil ve mümeyyiz olup küçük yaşta oldu ise katl edilmeyip, dövölüp hapsedilip İslâm'a girmede zorlanması gerekir ve kaydın da fermânı âli'ye eklenmesi gerekir' şeklinde konu ile ilgili hüküm ilmiyeden bildirilmiştir (İrade MVL. 685 (29 Safer 1258/11 Nisan 1842)).

Tanzimatla birlikte ihtidaya gelen sıkı denetimin irtidata da geldiğini düşündüren belgeler tespit edilmiştir. 1844 tarihli Filibe Kaymakamı'nın yazısında; bundan böyle irtidadi sözkonusu şahsın davasının görülmeyip doğruca Dersaadet'e gönderilmesine ve bunlar hakkında katl maddesinin uygulanmayıp bu fermanın şuna buna açıklanmasına gerek duyulmayıp gereğinin yapılmasına dair İrade Filibe'ye de ulaşmış ve bu evrak harf be harf okunup yerine getirileceği bildirilmiştir. Bu gibi şahısların irade ve fermân-ı âlîde belirtildiği gibi doğruca Dersaadet'e gönderilip, haklarında katl maddesinin uygulanmamasına ve durumun kimseye ifşa edilmemesine itina ve dikkat edilip Devlet-i Aliyye hilafına ters davranılmayıp gereğinin yapılacağı hükmüyle belge son bulmuştur.⁸ (A. MKT. 10/52-1 (09 Rabiülevvel 1260/29 Mart 1844); Cevdet Adliye 5046 (27 Rabiülevvel 1260/16 Nisan 1844); A. MKT. 10/61 (13 Rabiülevvel 1260/02 Nisan 1844); A. MKT. 10/81 (18 Rabiülevvel 1260/7 Nisan 1844)).

Tam burada tanassur kelimesi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Tanassur kelimesinin klasik dönemde sadece birkaç örneğine rastlarken, 1200/1750-1800'lerde arttığı görülmektedir. Bu da bizi ihtida eden şahısların eski dinlerine dönmeleri durumunda irtidat teriminin değil, tanassur kelimesinin kullanımın tercih edilmesi konusunda düşündürmektedir. Bunun çeşitli sebepleri olmakla birlikte, öncelikli sebebi, Tanzimat Döneminde Batılı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine müdahale etmek istemeleridir. Zira bu dönemde ihtidaya da ciddi bir prosedür getirilmiş, sadece kadı huzurunda beyan yeterli olmamış, Meclislerde eski ve yeni dinin temsilcileri, akrabalar, bölge yetkilileri huzurunda tekrar tekrar sorularak Kelime-i Şehadet telkin edilmiştir. Dolayısıyla irtidat veya İslâm'dan çıkışlara da bakış açıları değişmek zorunda kalmıştır.

Tanassurla ilgili belgelere baktığımızda üç durumla karşılaşmaktayız,

1. Rusya Nemçe gibi devletlerle yapılan antlaşmalarda⁹ ihtida edenlerin Osmanlı'ya tanassur edenlerin ülkesine iadesine dair madde bulunduğ¹⁰

2. Tanzimat Döneminden önce Müslüman olmuş, Tanzimat'ın ilanından sonra eski dinlerine dönmek isteyenler,
3. Ermenilerden bulundukları yerlerden ayrılmamak için İslâm'ı seçtiğini beyan edip sonra tanassur edenler.

Burada üzerinde durduğumuz konu ikinci gruptur. Bunlardan bahsedildiği belgelerde aynı zamanda gizli din taşınmasından da dem vurulmaktadır.

Gizli din taşıyanlar ile ilgili Yorgo Andreadis'in kitabı bu konuya eğilmesine etki eden çalışmalardan olmuştur. Kitapta, 1650 yılının bir dönüm noktası olduğuna dikkat çekilmiş, Tanzimat Döneminde asıl dinlerine rücatı talep edenlerin askerlikten kaçmak için bunu yaptıkları düşünülmüştür. Yazar, 1856 Islahat Fermanı'yla durumlarının biraz düzeldiğini ancak yine de göç ettiklerini ifade etmektedir (Andreadis 1997). 1872'de bir karar çıkarıldığı, buna göre Hristiyanlara Tenasür adı verildiği belirtilmektedir. Buna rağmen Hristiyanların inançlarını açıkladığını ve bulundukları yerlerden uzaklaştırıldıklarını ifade eden yazar (Andreadis 1997: 77) çalışmasında, Osmanlı topraklarındaki din değiştirmelerin özellikle Hristiyanların Müslüman olmalarının sebebinin zorlama ve can korkusu olduğu genellemesini yapmaktadır. Bu düşüncenin bazı ferdî olaylarda haklılık payı olsa da bütün ihtidalar için geçerli olmadığı kanaatindeyiz.

Gizli din taşıyanlara değinen çalışmalarda; bu şahıslara/cemaatlere Müslüman'dan farklı bir muamele yapıldığı, miras davalarının da farklılık arzettiği ifade edilmektedir. Bu zümrelerin menşe'leri de tartışılmaktadır. Tanzimat döneminin bu konulara ilişkin belgelerinde tanassur olayları veya gizli Hristiyanlığın görüldüğü köy adlarının verilmediği ancak, genel tarihçilerin bu köyleri tespit ettikleri ifade edilmektedir. Elbasan, İşkodra, Draç civarındaki bazı köylerde görünüşte İslâm, ancak aslen Ortodoks veya Katolik inançlı köyleri tespit edilmiş bu Avusturya ve Rusya arşivi konsolosluk kayıtlarıyla da teyit edilmiştir. Bu gibi Hristiyanların vaftiz adları yanında köye gelen idarenin temsilcilerine kaydettirdikleri ikinci isimleri olduğu, köylerde de cami olmayıp, gizli kiliselerinin olduğu, kasabada ise hem cami, hem kiliseleri olduğu belirtilmektedir. (Ortaylı 1994: 484)

Tanassur kelimesinin ortaya çıkışı her ne kadar 1872'den öncesine dayansa da bizde bu dönemde farklı bir anlam kazandığını düşünmekteyiz. Zira Hristiyan olanlara bazen mürted bazen tanassur etti denilmesinin sebebi olmalıdır. Bunda içinde bulunulan dönemin nezaketinin etkisi olsa gerektir (Yıldız 2009: 116). Zira irtidatın cezası ölüm iken tanassur edenler bulundukları yerlerden uzaklaştırılmışlardır. Bu oldukça önemli bir ayrımdır.

Son dönemde karşımıza çıkan bu durumla ilgili çok sayıda örneğe sahibiz. Burada ancak bir kaçına değinilecektir.

Aslen Rum milletinden olup ihtida ederek birçok seneler kura muamelesi gördükleri halde muahharan yine tanassur ederek Rum deferlerine geçirilme-

lerini istida eden şahıslar hakkında olunacak muamelenin istizanına dair müzekkirenin sonucu takip edilememektedir (ŞD. 2491/10 (01 Rabiülahir 1303/07 Ocak 1886)).

1892 tarihli belgede Kiliseye giderken katledilen Trabzon'da Mesunas? Karyesi Rahibi Ustaş'ın, vaktiyle tanassur etmiş olan Müslümanlardan olduğu ve akrabasından Hacıoğlu Ömer tarafından katledildiğinin düşünüldüğünden bahsedilmektedir (Y. A. HUS. 257/15 (02 Şaban1309/02 Mart 1892)).

Bazen bu durumla ilgili haberlerin asılsızlığından da bahsedilmektedir.1893 tarihli belgede Sırbistan'da yüz kadar Müslüman'ın tanassur ettiğini Rostof'da? münteşir Peryajofski Kray Gazetesi yazmışsa da, bunun bir takım serseri Kiptîlerin Ortodoks mezhebini kabul etmelerinden galat olduğunun anlaşıldığı ifade edilmektedir (Y. A. HUS. 266/16 (03 Rabiülahir1310/25 Ekim 1892); Y. A. HUS 276/54 (09 Zilkade1310/24 Haziran 1893)).

Zaman zaman bu irtidat veya taassur hadisesinin olabileceği önceden tahmin edilmekte ve alınabilecek tedbirlerden bahsedilmektedir. Dahiliye kaleminden çıkan 1900 tarihli belgede Komanovalı Çolak Rasım'ın oğlu Kazım'ın boşadığı eşi Fethiye'nin irtidat edeceği anlaşıldığından müslüman nüfusun yoğunlukta olduğu bir mahalle gönderilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir (DH. MKT. 2415/30 (22 Cemaziyelahir 1318/17 Ekim 1900)).

Bu şekilde tanassur edenlerin bulundukları yerden sürüldüklerini öğrenmekteyiz. 1846 tarihli belgede Hafız Mehmed Efendi'nin biraderi Silistreli Dimitri'nin Müslüman olduktan sonra irtidat etmesi üzerine Ruscuk ve Varna'ya sürüldüğüne, tekrar Müslüman olması üzerine iadesinin istendiğine ve bu gibi hususların bundan sonra sükunetle halledileceğine dâir Silistre Valisi Mehmed Said'in yazısı eklenmiştir (A. MKT. 49/41 (06 Ramazan 1262/28 Ağustos 1846)). 1905 senesinde Rodos ahalisinden ve Musevi cemaatinden iken kendi istek ve rızasıyla İslâm'ı seçmiş ve Ali Rıza ismini almış, ancak bundan bir ay kadar önce tekrar eski dinine dönmek istediğini beyan etmiştir. Belgede böylelerine yapıldığı gibi bulundukları yerden uzağa sürülmeleri gerektiği ifade edilmişken, Kudüs'e gönderilmelerinin uygun olacağı, ancak yazışmalarda Yako'nun Kudüs'e değil, Hristiyanı az olan bir yere mesela Adana'ya gönderileceği ve görevinden de uzaklaştırılacağı beyan edilmiştir (DH. MKT. 840/80 (21 Mart 1321/05 Nisan 1905)).

1905 senesinde Giresun'da meydana gelen olay da buna benzemektedir. Şaşaroğlu Daralambo adındaki bir Hristiyan'ın önce ihtida sonra irtidat ettiği haberinin geldiği, yapılan tahkikatta, gencin ailesiyle beraber mi yoksa kendi başına mı ihtida ve irtidat ettiğinin anlaşılamadığı, ancak bu durumda Giresun'dan uzaklaştırılıp, İslâm'ı çok olan bir yere bir zabıt nezaretinde gönderilmelerinin uygun olduğu ifade edilmektedir (DH. MKT. 995/4 (17 Şevval 1322/01 Kanunu evvel 1321/14 Aralık 1905)).

1905 tarihli Dahiliye Mektubî Kalemi'nden tespit edilen belge (DH. MKT. 966/23 (03 Rabiülahir 1323/07 Haziran 1905)) oldukça ilginçtir. 11 sene evvel ihtida eden ve sonra da irtidat eden, Ankara'da ikamet eden bir şahıs David oğlu Minyak? imzalı arzuhal göndermiştir. Buna göre ailesiyle birlikte Ermeni Nüfusuna kaydının yapılmasını istemiş, ancak bu şahsın Malumat Gazetesi'nde çalıştığı tespit edilmiştir. Sırf nifağa sebep olmak için Nursel namına olması gereken tezkire-i Osmaniye'yi Mehmet Nuri adına düzenlettiği anlaşılmıştır. Bu sebeple söz konusu şahsa, kalabend cezası verilmesi gerektiği, ihtidadan sonra irtidat ettiği için de İstanbul'da ikamesinin mahzurlu olacağı Ankara'da Hacı Bayram mahallesinde ikamesinin sağlanması gerektiği ifade edilirken, belgenin sonunda böyle ihtidalarından sonra irtidat edenlere nasıl muamele edileceğinin bilinemediği bildirilmektedir.

Konya vilayeti ile Adliye Mezâhib Nazırlığı arasında yazışmaları takip ettiğimiz bazı belgelerden öğrendiğimize göre (DH. İD. 116/15 (09 Rabiülahir 1329/27 Mat 1327/09 Nisan 1911)), daha önce İslâm nam ve halinde görünerek Elmas ve Emine olarak isim alan ve Kavacık köylü Ahmed ve Dünder ile evenen iki kadının bu defa Rum Papazı ile Adana'ya doğru gittikleri haber alınır ve yakalanırlar. Yapılan tahkikatda bu kadınların mezheb-i asfîlerine dönmek istediklerinin anlaşıldığı, ancak bunların İslâm'ı çok olan bir mahalde kalmalarının uygun olmayacağından Konya Akşehir'e gönderilmelerinin maslahata uyacağı, şayet yine de beynelanasır bir husumet çıkarsa başka bir mahalle gönderilebilecekleri ifade edilmiştir. Ancak kadınların Papa nezaretinde gitmeleri dolayısıyla fazla gürültü ve zorlama olmaksızın durumun halledilmesinin uygun olduğu aksi takdirde kadınların zorla Müslüman oldukları yollu şikayetlerde bulunabilecekleri beyan edilmiştir.

1913 tarihli Adliye ve Mezâhib Nezareti Mezâhib Müdürlüğü tarafından gönderilen yazıda, (DH. İD. 116/9 (15 Temmuz 1329/28 Temmuz 1913)) Muş'da daha önce ihtida etmiş ve bu konuda gerekli resmi muamele yapılan Mahitar oğlu Artin/ Abdullah oğlu Mehmed isimli şahıs, İslâmı seçtiğinde bülûğ çağına ermediği ve korkudan Müslüman olduğunu ve eski dinine geri dönmek istediğini, buna göre yeni bir nüfus kaydı düzenlenmesini istediğini ifade etmiştir. Verilen cevapta bunun araştırıldığı ve haklı olduğunun anlaşıldığı, ancak hükümetce buna cevap verirken dikkatli olmak gerekeceği bildirilmiştir. Bu gibilerin bulundukları yerden ayrı yerde ikametleri sağlansa da irtidat etti şeklinde nüfus kaydının düzenlenmesinin mümkün olamayacağı ifade edilmiştir. Konunun önemine binaen fetvâhâneye sorulduğu ve Mehmed'in oğullarını vaftiz ettirdiği bu durumda hükümetin üstüne düşeni yapması gerektiği cevabını verdikleri aktarılmıştır. İçinde bulunulan dönemin vaktü nezaket olduğu (Tanzimat Dönemi), beynel anasır arasında her hangi bir uygunsuzluğa mahal vermemek için şahsın isteğinin yerine getirilmesinin, karısının da gerçekten Müslüman olup olmadığının akrabalarından araştırılmasının uygun olacağı hükmü verilmiştir.

1915 tarihli belgede, Akdağmadeni'nde mukim, sayıları sekiz yüz dördü bulan Trabzon'dan gelme İstavriyyan denilen halkın Müslümanlığının şekli olduğu ve tanassur etmeye mütemayil olmalarından dolayı bunların irşad edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (DH. EUM.3.Şb. 8/54 (21 Şevval 1333/01 Eylül 1915)).

Belgelerde zaman zaman Müslümanlık'tan ayrılıp irtidat ederek Hristiyan olanlar için de 'tanassur etti' terimi kullanılmıştır. Ancak burada da bir kavram kırılmasının olduğunu düşünmekteyiz. Zira bu gibilere irtidat cezasının uygulanmasından bahsedilmemektedir. Mesela, Girid Adası Kandiye Sancağı'nda Prepetre Nahiyesi, Papazyan Karyesi sakinlerinden İbrahim ve Mehmed'in zevceleri ve aileleriyle beraber 8 kişi olarak tanassur ettikleri ve alenen kiliseye gittiklerinden karye İslâm ahalisinin haber verdiği belirtilmektedir. Bunların hepsi Kandiye'ye getirilmiş, misafir olarak tutulmuşlar ve tahkikat başlatılmıştır. Böyle durumların çok ince (nazikane) konular olup söz konusu kişilere hiçbir kötü muamelede bulunulmayıp, güzel bir yerde tutulmalarına dikkate edilmesi, konunun sızıldısız/şamatasızca ve hızlıca tahkikatının yapılması emredilmiştir. Konu ilgili konsolosluklar da bilgilendirilmiş ve gereğın yapılacağı ifade edilmiştir.

1855 tarihli belgede Prepetre Nahiyesi Papazyana Karyesi'nden sekiz Müslüman'ın çocuklarıyla birlikte tanassur ederek alenen kiliseye gittiklerinden, böyle durumların iktizasının icrasından bahsedilmektedir (A. MKT. UM. 195/33 (25 Şaban 1271/13 Mayıs 1855)).

Müslümanların tanassur sebepleri arasında askerlikten kaçmak olduğu ifade edilmektedir belgelerde. Tokat'da Canpolat karyesinde sakin Çerkez muhacirlerinden olup tanassur ettiği için orada bekasının caiz olamayacağı Sivas Vilayeti'nden bildirilen şahıstan bahseden belge 1894 tarihli'dir. Azamet nam bu şahsın, vilayât-ı şahaneden birine teb'idi (uzaklaştırılması) tensip edilmiş (uygun görülmesi), bu söylentilerin askerlikten kurtulmak maksadına müstenid bir desiseden ibaret olduğu ve merkumun askerlik zamanı gelmiş olduğundan, Arabistan'daki taburlardan birine kayd ve izamı gerektiği emri ile belge son bulmaktadır (BEO. 480/35969 (22 Rabiülevvel 1312/23 Eylül 1894); BEO. 452/33869 (06 Safer 1312/09 Ağustos 1894)).

Bir diğer sebep ise papazların faaliyetleri olarak beyan edilmektedir. Torul ve Maçka kazalarında bulunan ahali-i İslâmiyeden bazılarının papazların teşviikiyle ve cehalet eseri olarak tanassur ettiklerinin anlaşıldığı ve buralara ibtidaî mektebler ve mescitler inşası hakkında Trabzon Valiliği'nin tahrirat gönderdiği aktarılmaktadır (Y. MTV. 209/89 (16 Şaban 1318/09 Aralık 1900)).

1318/1892 tarihli olup Lazkiye'deki olaylardan bahseden belgede (Y.A. HUS. 415/29 (15 Zilkade 1318/21 Şubat 1316/06 Mart 1901); İ. HUS. 84 (7 Cemaziyelâhir 1318/18 Eylül 1316/02 Ekim 1900)) burada ihtida eden Nasrîlerin çocuklarını Protestan mekteplerine vermeğe başladıkları, Müsliminin irtidat

etmekte oldukları ve dahil-i livâda irtikap ve irtişanın oldukça arttığı aktarılmaktadır. Bu şekilde ihtida edenlerin çocuklarını Protestan mekteplerine göndermelerine mahal verilmemesi, durumun tahkikinden sonra buraya çocukları devam edenlerden sadece üçünün mühtedi olduğu bunların da fakru halleri dolayısıyla bu okula devam ettikleri ve Müsliminin irtidat ettiği haberlerinin tamamen yanlış olduğu, ancak Maarif Müdürü'nün değiştirilmesinin uygun olacağı beyan edilmektedir.

Tanassurlarda sıklıkla kullanılan argüman olan korkutularak ihtida edildiği iddialarının artması sebebiyle; bu sorunun birçok yerde vuku bulması karşısında resmî yetkililer, bütün devlet topraklarını kapsayacak bir genelge yayınlamışlardır. Buna göre Hristiyan ahaliden bazılarının muvakkaten veya korku sebebiyle dinlerini değiştirdikleri öğrenildiğinden, bunlardan tekrar aslî dinlerine dönmek isteyenlerin serbest bırakılmalarına dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Edirne, Erzurum, Adana vesaire vilayetlerle Urfa, İzmit, Bolu vesaire mutasarrıflıklara çekilen telgraf bunun bir göstergesidir (DH. ŞFR. 92/205 (15 Muharrem 1337/21 Eylül 1918)).

Tanassur ve Tanzimat sonrası dönem denildiğinde karşımıza çıkan bir diğer konu da Ermenilerle ilgili durumdur. Ermenilerden ihtida edenlerle ilgili çok sayıda belge vardır. Bunların çoğunda Ermenilerin kendi isteğiyle ihtida ettiklerinden bahsedilmektedir.

Şer'îye sicillerine dayanılarak yapılan çalışmalarda, XVII. yüzyılda Balıkesir'e gelip yerleşen Ermeni nüfusla yerli halk arasında olumsuz bir olay yaşanmadığı gibi bilakis, kendilerine imkanlar ölçüsünde yardımcı olunmuştur. İslâm'ın gereği olan dinde zorlama yoktur hükmü uyarınca, bir zorlama olmadan Gayrimüslimler ve bilhassa Ermeniler gönül rızası ile ihtida etmişlerdir (Mercan 2007: II-410-425). Osmanlı Devleti tebaası olan Ermeniler gerek ferdî gerekse toplu olarak gerçekleştirdikleri ihtida hareketlerini, bunu yaparken devlet tarafından hiçbir şekilde zorlamaya veya baskıya maruz kalmadan yerine getirmiş olmalarına rağmen, XIX. yüzyıla doğru gelince Batılı devletler bu ihtidaların devlet tarafından zor kullanılarak gerçekleştirildiği iddiasında bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti bu iddialar karşısında komisyonlar kurmuş, yapılan çalışmalar sonunda din değiştirmelerin gönül rızası ile gerçekleştiğini Batılı devletler de teyit etmek zorunda kalmışlardır (Kartın 2007: III-522-532).

Ancak tespit edilen örneklerden, Ermenilerin tehcir korkusuyla veya başka sebeplerle ihtida ettikleri de vakidir. 1910 yılına ait Diyarbekir Vilayeti'nden gelen şifrede (DH. MUİ. 86-1/2 (04 Nisan 1326/17 Nisan 1910)) mezheb-i sabıkı olan Ermeniliğe rücû edeceğine dair mühtedi Ali Rıza imzasıyla verilen arzuhalin tehkik edildiği ve Kigork'un 22 sene evvel Diyarbekir'de usulü üzere ihtida ettiği, o zamanlar kunduracılık yaptığı, borçlarından kurtulmak için Müslüman olduğu, ancak bu emeline nail olamadığı aktarılmaktadır. Kigork'un irtidat et-

tiğinin haber verildiği, tashih-i muamele için sık sık üst mercilere başvurduğu, bu hareketinin kabul edilip duyulması üzerine, burada kalması mahzurlu olacağından bu ve emsali hakkında nasıl muamele edilmesi gerektiği sorulmaktadır. Gelen cevapta kavâninin uygulanması gerekmele birlikte, icab eden mevki ve maslahata nazaran tedbirler valilerce takdir ve teemmül edilmek lazım geleceği, beynelanasır mucib-i ihtilaf bir hal zuhuruna meydan vermeyecek surette işin hüsn-i idaresi istenmektedir. Kütahya'da 1915'de meydana gelen olay ise oldukça ilginçtir; Mutasarrıf Fâik Âli Bey, ihtida etmek istediğini beyan eden Ermeni aileye, eğer İslâm'ı seçerlerse Kütahya'dan süreceğini söyler. Belgeden anlaşıldığına göre, mutasarrıfın bu ısrarına rağmen aile ihtida etmiş ve sürülmüştür (Çakır 2007: III-482-483).

Birecik'de 1312/1915 yılı olaylarından sonra meydana gelen tanassur hadiselerinde durumun sessizce halledilmesi, bu kişilerin eski dinlerine geri dönmelerine izin verilmesi gerektiği bu şahısların başlangıçta İslâmiyet'i seçerken de samimi olmadıklarının bilindiği yollu cevaplar verilmiştir (YA. HUS. 355/38 (03 Temmuz 1313/15 Temmuz 1897)). Bilindiği üzere Birecik'de Ermeni, Katolik ve Protestan milletinden iki yüz hane hakkının tamamen kendi istekleri doğrultusunda ve hiçbir taraftan bir zorlama olmaksızın İslâm'a girmeleri hususuna Birecik hadisesi denilmiştir. Bu hadise çok sayıda müdahaleye ve yazışmalara sebep olmuştur (Y. PRK. AZN. 15/30 (11 Şaban 1313/23 Şubat 1898)). Daha sonra bu bölgede meydana gelen irtidat veya tanassurlara bakıldığında bu toplu ihtidaların altında başka nedenlerin olabileceğini de düşündürmektedir.

Bu bağlamda değerlendirilebilecek çok özel bir örnek ise, Ermenilerden yirmi yaşını doldurmamayan erkek ve kadınların ihtidalarının dikkate alınmaması, yirmi yaşını geçenlerin de aslî dinlerine dönmelerinde serbest bırakılmasına dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden umum vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen telgraftır (DH. ŞFR. 96/100 (07 Cemaziyelevvel 1337/08 Şubat 1919)).

Bu tür girişimlerin yaygınlığından olsa gerektir ki, konuyla ilgili bir genelge yayınlanmıştır. Buna göre Müslümanlarla evlenen Ermeni kız ve kadınlarından eski dinlerine ve ebeveynleri yanına dönmek isteyenlerin serbest bırakılmasına dair Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Edirne, Adana, Ankara vilayetleriyle Maraş, Menteşe ve Niğde mutasarrıflıklarına çekilen telgraf bu iddianın önemli bir belgesidir (DH. ŞFR. 93/300 (23 Safer 1337/28 Kasım 1918)).

İhtidanın ne kadar çok boyutu var ise irtidat ve tanassurun da aynı şekilde çok yönü vardır. Bunlardan belgelere yansıyanlarına baktığımızda bu konunun derinlerde kalmış bir yönü olan gizli din taşınması da karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Tanzimat döneminde içinde bulunulan dönemin de etkisiyle, ihtidaların yanı sıra ihtida etmiş görünen ciddi miktarda kişi ve grupların eski dinlerine

dönmek istediklerine şahit oluyoruz. Bu durum Tanzimat döneminde veya öncesinde meydana gelen ihtidaların tamamen samimiyetsiz olduğunu göstere-meyeceği gibi bütün ihtidaların da sadece İslâm dininden etkilenme ve hidayet sebebiyle olduğunu göstermemelidir. Bu hususta daha genel değerlendirme yapmak için daha geniş araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Tanzimat Dönemine geldiğimizde, Osmanlı Batıya açılmayı yoğunlaştırmış, çeşitli alanlarda değişimin sancıları yaşanmıştır. Diğer dinlerden İslâm'a geçiş olarak ifade edebileceğimiz 'ihtida' vakalarında eskisine oranla daha titiz davranılmış, Batı'nın müdahalelerine meydan vermemek için uzun prosedürler uygulanmıştır. Tam da böyle nazik bir dönemde 'irtidat'lar da söz konusudur. Ancak bu irtidatların tespit edebildiğimiz çok büyük bir kısmı 'mühtedilerin irtidatı' şeklindedir. Dolayısıyla 'irtidat' ve hükmünün tekrar sorgulanmasına gerek duyulmuş, bu dönemde karşımıza çıkan 'gizli din' kavramı daha önceki ihtidaların gerçekliğini/samimiyetini/zorlama olup olmadığını yeniden gözden geçirmemize sebep olmuştur.

Bu süreçte eski dinlerine geri dönenler için 'irtidat' kavramı yerine 'tanassur/Hıristiyanlaşma' terimi arşiv belgelerinde kullanılır olmuştur. Bu terminolojik dönüşümde içinde bulunulan dönemin yanı sıra Batı'nın da müdahaleleri etkili olmuştur. Osmanlı idarecileri 'tanassur' kavramıyla İslâm Hukukundaki detaylarla oynama yaparak, daha önce Müslüman olmanın gerçek bir ihtida olmadığı ve gizli din taşındığı ve bunlara irtidat hükmünün uygulanmayacağı kararını verebilmiş, aynı zamanda bu incelikli taktikle Batı'dan da bir hukuk alışı verişinin adımı atılmıştır

Notlar

- (*) Bu makale CIEPO 19 (International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies) Van, 26-30 Temmuz 2010 tarihinde sunulan 'Tanzimat Döneminde Din Değiştirme Üçge-ni, İhtida-Gizli Din-Tanassur' başlıklı tebliğin, TÜBİTAK'ın (2219/Doktora Sonrası Yurtdışı Araştırma Bursu) katkılarıyla Londra'da The National Archives ve British Library'de yapı-lan araştırmalarla genişletilmiş halidir. Ayrıca benzer konlara dair geniş bilgi için (Aslan 2010).
- (**) Dr. Öğr. Gör. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, halideaslan@gmail.com
1. Kemal Karpat bu ikisini aynı kategoride değerlendirmekte ve bu konuda çok sayıda çalış-ma olduğunu ifade etmektedir (Karpat 2003: 14) Dönmeler için bk. (Küçük 2003; Zorlu 1999; Eygi 2000; Galanti 2000; Gövsa 2000; Almaz 2002; Ortaylı 1999; Yalçın 2006).
 2. 16-17. yy'larda, Kıbrıs ve Akdenizdeki Müslüman ve Gayri Müslimlerden bahseden çalış-masında Jennings, Yunanistan'da kimsenin yeni durumdan memnun kalmadığını, Müslü-man olmakta direndiklerini ve Crypto-Hristiyan olduklarını, bunların da çoğunu Ermeni-ler, Arnavutların oluşturduğunu ifade ederek kendilerinin Cyripto olarak kaldıklarını, bir arada yaşama ruhuyla yaşadıklarını ifade etmektedir (Jennings 1992: 367-368).
 3. Kriptolarla ilgili bk. (Andreodis 1997); Burada Trabzon yakınlarındaki Kromni'de yaşayan gizli Hristiyanların kuşaktan kuşağa aktarılan hikayelerine yer verilmektedir. 1650 yılında Of'tan Çaykara'ya kadarki köylerin Müslüman olduğu, ancak bunların ana dil olarak Ro-

meika konuşmaya devam ettikleri, Ramazan ayını Triad diye adlandırdıkları ifade edilmektedir. (29); 1839 fermanıyla asıl inançlarını açıkladıkları, ancak askerlikten kaçmak için bu şekilde davrandıklarının düşünüldüğü; 1856 fermanıyla durumların biraz daha düzeldiği belirtilmektedir (74-80), (Ortaylı, 1994: 481-487).

4. İbn Bîbî'nin Selçuklular döneminde Türklerin, Gayrimüslimlerin yaşadığı bölgeleri küffâr diyarı olarak gördüklerini, onların Müslüman olmaları için savaştıklarını "...her yıl 100 bin köleyi, hatta daha fazlasını küfür vadisinin batağından alarak, İslâm devletinin aydınlığına çektiler, onları samimi olarak ulu ve yüce olan Mutlak Varlık'ın birliğine inandırarak, onlara iman elbiselerini giydirdiler." (İbn Bîbî'den naklen, Yavaş 2002: 52, 69, 73).
5. Mürtedin önce tövbeye ve istiğfâra zorlanıp zorlanmayacağı hususunda hadisler muhtelif. Bazıları mürtedin mutlaka öldürülmesi gerektiğine hükmederken, bazı hadisler mürtedi dine geri döndürmek için hapis gibi zorlayıcı tedbirlere başvurulmasını işaret etmektedir (El-Heytemî: 21).
6. 1- Hanefîler ve Şafilere göre baskı karşısında Müslüman olan kişinin İslâm'ı geçerlidir. (El-Heytemî: 27) Delilleri, Aklî delil: Bunlar her ne kadar baskı altında Müslüman olmuş olsalar da zahiren İslâmı kabul etmiş olduklarından Müslüman hükmündedirler. Daha sonra Müslüman cemaat arasında yaşayıp, İslâmın güzelliklerini gördükten sonra gerçek Mü'min olabilme ihtimali olduğundan zahiren Müslümanlıkları geçerli sayılır (El-Heytemî: 28).

2- Hanbelîlere ve Malikîlere göre baskı karşısında Müslüman olan kişinin Müslümanlığı geçerli değildir. (El-Heytemî: 28) Delilleri:

- "Dinde zorlama yoktur" (Bakara, 256) ayeti kerimesi zorlamanın caiz olmadığını bildirir.
- "İnsanları Mü'min olmaya sen mi zorlayacaksın?" (Yunus, 99) ayetinden anlaşılıyor ki, zorlanmış kişinin İslâmı her ne kadar kendisi için hayırlı ise de isteyerek kabul etmedikçe geçerli değildir.

"Kitap ehliyle ancak iyilikle tartışın." (Ankebut, 46.) ayetinden anlaşılıyor ki, kitap ehli İslâmı girmesi için zorlanamaz. Ancak güzel ve etkileyici sözlerle İslâmı davet edilir ve uygun bir şekilde tartışılır. Baskı altında Müslüman olan kişinin irtidatının hükmü: Hanefîlerden İmam Muhammed dışında diğer bütün imamlara göre baskı altında Müslüman olan kişi irtidat ederse öldürülmez. Hanefîlere göre hapsedilir. İmam Muhammed'e göre öldürülür. (El-Heytemî : 29) Delilleri:

- Malikî ve Hanbelîler baskı karşısında Müslüman olan kişinin İslâmını geçerli saymadıklarından irtidatını da geçerli saymazlar.
- Hanefîler, baskı altında Müslüman olan kişinin İslâmlığını, sonradan Müslüman cemaat arasında yaşayıp İslâmın güzelliklerini gördükten sonra gerçek Müslüman olma ihtimali olduğundan geçerli saymışlardır. Hanefîlerin görüşüne göre bu kişi sonradan irtidat ederse bu İslâmdan dönme değil, eski itikadında ısrar etme anlamını taşıyacağından öldürülmeyip hapsedilir.
- İmam Muhammed'in delili ise; "Lailahe İllallah deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Eğer bunu yaparlarsa kısası gerektiren bir suç dışında malları ve kanları bize haram olmuş olu." (El-Heytemî: 29)

İmam Muhammed bu hadisi delil getirerek "Lailahe İllallah" diyen kişiyi zahiren Müslüman kabul ediyor ve irtidadı halinde öldürülmesi gerektiğini belirtiyor.

Mürtedin tövbeye davet edilmesinin Hükmü Heytemî'de de vardır (3 gün tövbeye davet gerekiyor!) (El-Heytemî: 94-97).

7. Yakarak cezalandırmanın İslâm ve Osmanlı Hukukunda yeri yoktur. Fakat bazı istisnai durumlarda yakma cezası siyaseten meşru sayılmıştır (Akgündüz 1992: 132; Balcı 2006: 23-47).

8. “İsyân, yol kesme gibi idama taalluk eden davalardan irtidat davasının mahallinde görülmeyip Dersaadet’e gönderilmesi ile ilgili fermanın alınarak gereğinin yapılacağına dâir Kastamonu Kaymakamı Mehmed Salih’in yazısı.” (A. MKT. 10/61 (13 Rabiülevvel 1260/02 Nisan 1844); A. MKT. 10/81 (18 Rabiülevvel 1260/07 Nisan 1844)).
9. Bu antlaşma, muhtemelen 1791 yılında yapılan Zıstovi Antlaşmasıdır. Belgede hangi anlaşma olduğu belirtilmese de söz konusu anlaşmanın yedinci maddesi gereğince esir mübadelesinin yapılacağı belirtilmektedir. Belge tarihine yaklaşık bir tarihte imzalanan Zıstovi Antlaşması’nın 7. maddesi de şöyledir: “İşbu sefer hengâmında askerî ve gayr-ı askerî zabt olunan cem-i üserâ-yı Devlet-i Aliyye bilâ istisnâ Devlet-i İmperatoriyye tarafından sebilleri tahliye ve Ruscuk ve Vidin ve Bosna havalisinde Devlet-i Aliyye mübaşirlerine teslim olunub mukabelesinde ancak zindanlarda ve Bosna serkerdelerinden bazısında bulunan Devlet-i İmperatoriyye’nin reaya ve soldatları teslim olunub eyadi-i efradda memalik-i Devlet-i Aliyye’de mikdar-ı kesiri bâki olmağla Devlet-i Aliyye bu babda seferden mukaddem câri olan istatuko istrikt kaidesine muvafakat ve âsar-ı mukaddere-i muharebeyi mahvu izale zımnında meccanen yani bilâ behâ ve bilâ bedel tasdiknâmeler mübadelesinden sonra iki mah zarfında cem-i abîd ve esirleri herkanıgı sinn ve cins ve rûtbeden ve her kimde ve kangı mahalde bulunurlar ise red ve teslim eylemeği teahhüd ider şöyleki fîmâba’d tarafeyn reayasından ferd-i vahid canib-i aharın meMalikinde kayd-ı esirde kalmaya ve ancak memalik-i Devlet-i Aliyye’de kavaid-i mer’iyye üzre rızaen din-i İslâm’ı kabul idenler ve memâlik-i Nemçe’de tanassur idenlerden maâda tarafeyn memâlikinde ferd-i vahid kalmaya.” (Erim 1953: I-172).
10. Bu konuda çok sayıda örnek vardır. Örneğin, Rusya ile Osmanlı arasında imzalanan antlaşmada orada tanassur eden Müslümanların Rusya’ya, Osmanlı’da da Müslüman olan Rusların Osmanlı’ya teslim edilmesi gerektiği ifade edilmiştir ve 100 kuruş semenlerinin iadesi ve bundan sonra da meydana gelen olaylarda da bu şekilde davranılması ifade edilmektedir (C. HR. 4/186 (08 Şaban 1187/25 Ekim 1773); C. HR. 37/1817 (29 Rabiülevvel 1206/24 Ekim 1794); C. HR. 29/1430 (29 Şevval 1206/19 Mayıs 1795); C. HR. 23/1133 (15 Safer 1207/2 Ekim 1792); C. HR. 33/1604 (20 Receb 1207/3 Mart 1793); C. ADL. 71/4291 (29 Şaban 1207/15 Mart 1793); C. HR. 91/4526 (29 Rabiülahir 1235/14 Şubat 1820); C. HR. 62/3078 (29 Şevval 1245/23 Nisan 1830)). Avusturya’ya esir düşüp orada tanassur ettirilmiş ve asker yazılan Bosnalı İbrahim Beşe adlı bir yeniçerinin rızası olmaksızın tanassur ettirilmesine binaen serbest bırakılması hakkında sefaretle Nemçe’ye gönderilen Ebubekir Ratip Efendi’den Avusturya hükûmetine takrir (HAT. 1344/52516 (29 Zilkade 1206/19 Temmuz 1792)).

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- A. MKT. 10/52-1
- A. MKT. 10/61
- A. MKT. 10/61
- A. MKT. 10/81
- A. MKT. 10/81
- A. MKT. 19/82
- A. MKT. 35/54
- A. MKT. 49/41
- A. MKT. DV. 12/59.

A. MKT. UM. 195/33
A. MKT. UM. 209/45
A. MKT. UM. 286/85;
A. MKT. UM. 314/47
A. MKT. UM. 343/20
BEO. 452/33869
BEO. 480/35969
C. ADL. 71/4291
C. HR. 23/1133
C. HR. 29/1430
C. HR. 33/1604
C. HR. 37/1817
C. HR. 4/186
C. HR. 62/3078
C. HR. 91/4526
DH. EUM.3.Şb. 8/54
DH. İD. 116/15
DH. İD. 116/9
DH. MKT. 2415/30
DH. MKT. 840/80
DH. MKT. 966/23
DH. MKT. 995/4
DH. MUİ. 86-1/2
DH. ŞFR. 92/205
DH. ŞFR. 93/300
DH. ŞFR. 96/100
HAT. 1344/52516
HR. MKT. 42/7
İ. HUS. 84
İrade Dâhiliyye 12447
İrade MVL. 685
ŞD. 2491/10
Y. A. HUS. 257/15
Y. A. HUS. 266/16
Y. A. HUS 276/54
YA. HUS. 355/38
Y.A. HUS. 415/29
Y. MTV. 209/89
Y. PRK. AZN. 15/30

- Ahterî, Mustafa İbn Şemseddin (1800). *Lugat-i Ahter-i Cedid*. İstanbul.
- Akgündüz, Ahmed (1992). "Dede Cöngi Efendi'nin Siyaset-i Şer'îye İsimli Eserinin Tercümesi (Siyasetnâme)". *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. 4. Kitap Kanunî devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*. İstanbul.
- Akpınar, Turgut (1994). *Türkler ve İslâmiyet*. Ankara.
- Akşit, Mustafa Cevat (1975). *İslâm Ceza Hukuku ve İnsânî Esasları*. İzmir: Basılmamış Doktora Tezi.
- Almaz, Ahmet (2002). *Tarihin Esrarengiz bir Sahifesi: Dönmeler ve Dönmelerin Hakikati*. İstanbul.
- Andreadis, Yorgo (1997). *Gizli Din Taşıyanlar (Kolostai: Dönenler, Tenasur: Din Değiştirenler)*. (Çev. Atilla Tuygan). İstanbul.
- Andreodis, Yorgo (1997). *Gizli Din Taşıyanlar*. (Çev. Atilla Tuygan) İstanbul.
- Aslan, Halide (2010). *Tanzimat Döneminde Din Değiştirme (1839-1876)*. Ankara.
- Atay, Hüseyin (1993). *Kur'ana Göre Araştırmalar I*. Ankara.
- Balcı, İsrail (2006). "Mürtedlerin Yakılarak Öldürüldüğüne Dair Rivayetlerin Tahlili" *Din Bilimle-ri Akademik Araştırmalar Dergisi*. VI/4: 23-47.
- Barthold, V. Wiladmirovich (1927). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. İstanbul.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1970). *Hukuku İslâmiyye ve Istılâhat-ı Fıkhiyye Kâmusu*. İstanbul.
- Brinner, William M. (1995). "Conversion", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. (Ed:John L.Esposito). New York Oxford. I: 318-321.
- Cahen, Claude (1984). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. İstanbul.
- Canan, Mehmed Zeki (1977). *İslâm Tarihi*. İstanbul.
- Clark, W. H. (1958). *The Pschology of Religion*. New York.
- Çakır, Ömer (2007). "Birlikte Yaşamak: Faik Âli Bey ve Kütahya Ermenileri" *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. Kayseri.
- Çetin, Osman (1981). *Seçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*. İstanbul.
- _____ (1999). **Sicillere Göre Bursa'da İhtidâ Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)**. Ankara.
- Dalgın, Nihat (1998). "İrtidat ve Cezası", *Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi (KUBA)*. 1: 172-189.
- Düzdag, M. Ertugrul, (1998). **Seyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı (Fetâvâ-yı Ebussu'ud Efendi)**. İstanbul.
- El-Heytemî, Abdülhak, *Kur'an ve Sünnetten Delillerle İrtidat ve Mürtedin Hükmü*. (Çev. Halil Müftüoğlu). <http://www.istanbulfatih.com/Kulliyatlar/Yayinevleri/0222/murtedin.htm> (09.06.2011)
- Emecen, Feridun (2005). *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*. İstanbul.
- Erdengiz, Ahmet (1991). "Osmanlı İmparatorluğu Topraklarında ve Kıbrıs'ta Gizli Hıristiyanlar" *IX. Halk Bilim Sempozyumu*. 91/4 (24): 19-24.
- Erdoğan, Tamer (2001). "Buhranlı Bir Serüven: Osmanlı-Türk Modernleşmesi" *Cogito*. 27: 252-256
- Erdönmez, Celal (2008). "Şer'îyye Sicillerine Göre Tanzimat Dönemi'nde Kıbrıs'ta Bir İrtidâd ve Tanassur Vakası" *Sosyal Bilimler Dergisi*. X/1: 99-123
- Erim, Nihat (1953). *Milletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*. Ankara.

- Eygi, Mehmed Şevket (2000). *Yahudi Türkler Yahut Sabetaycılar İki Kimlikli, Gizli Esrarlı ve Çok Güçlü Bir Cemaat*. İstanbul.
- Ez-Zebidi, Muhammed Murteza (1994). "er-Ridde" *Tâcu'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut. V: 450.
- Fazlurrahman (1996). *İslâm*, (Çev. Mehmed Dağ, Mehmed Aydın). Ankara.
- Galanti, Avrâm (2000). *Sabetay Sevi ve Sabetaycılarının Gelenekleri*. İstanbul.
- Gibbons, H.A. (1928). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (Çev. Ragıp Hulusi). İstanbul.
- Gibbons, Herbert Adams (1998). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Ankara.
- Gooren, Henri (2010). *Religious Conversion and Disaffiliation Tracing Patterns of Change in Faith Practices*. Palgrave-Macmillan-USA.
- Gövsâ, İbrahim Alaattin (2000). *Sabatay Sevi*. İstanbul.
- Griffel, Frank (2006). "Hoşgörü ve Dışlama: Şâfi'î ve Gazâlî'nin Mürted Konusundaki Görüşleri" (Çev. Şükrü Selim Has). *İslâm Hukuku Dergisi Araştırmaları Dergisi*: S.7.
- Güler, Nuray (2009). "XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Özel Bir Vak'a: Bir Mühtedi Dinden Dönerse...", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI (6-9 Kasım 2008) Bildiriler*. İstanbul. II: 491-498.
- Gürsu, Orhan (1999). *Günümüzde Tasavvuf Yoluyla İslâm'a Yönelişin Sosyo-Psikolojik Analizi*. Bursa.
- Hamidullah, Muhammed (1993). *İslâm Peygamberi (Hayatı ve Faaliyetleri)*. (Çev. Salih Tuğ) İstanbul. I: 92-94.
- Hodgson, G. Marshall (1993). *İslâmın Serüveni*. (Çev. İzzet Akyol ve Diğerleri) İstanbul. I: 110-111.
- Hökekleli, Hayati (1993). *Din Psikolojisi*. Samsun.
- <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&ayn=bas&kelime=tanassur>,
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem (1994). "er-Ridde" *Lisanü'l-Arab*. Beyrut. III: 172-173;
- İbnü'l Esîr (1985). *İslâm Tarihi, el- Kamil-Fi't- Tarih Tercümesi*. (Çev. Beşir Eryarsoy). İstanbul. II: 99-102.
- İnce, İrfan (1995). *İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası*. İstanbul: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Jennings, Ronald C. (1992). *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World (1571-1640)*. New York and London.
- Karpat, Kemal (2003). *Osmanlı Nüfusu (1831-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul.
- Kartın, Cengiz (2007). "Türk-Ermeni İlişkilerindeki Hoşgörü İklimi Çerçevesinde İhtida Hareketleri" *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. Kayseri. III: 522-532.
- Kılavuz, Ahmet Saim (1990). *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul.
- Köse, Ali (2000). "İhtidâ" *DİA*. XXI: 554.
- Köse, Murtaza (1991). *İslâm Kamu Hukuku Konusu Olarak İrtidat ve Mürted'in Hükmü*. Erzurum: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kurt, Ali Osman (2004). *Yahudilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslâm'da Din Değiştirme*. İstanbul.
- Küçük, Abdurrahman (2003). *Dönmeler (Sabatayistler) Tarihi*. Ankara.
- Lewis, B. (1996). *İslâm Dünyasında Yahudiler*. (Yay. Haz. Mete Tunçay). Ankara.
- Mercan, İsmail Hakkı (2007). "Şeriye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. Kayseri.

- Myres, Allen C (Ed) (1987). "Apostasy", *The Eardmans Bible Dictionary*. Michigan.
- Neşrî, Mehmed (1967). *Kitâb-ı Cihannümâ*. (Haz. Faik Reşit Unat, M. Altay Köymen) Ankara.
- Ocak, A. Yaşar (1981) "Bazı Menâkıbnâmelere Göre XIII-XV. Yüzyıllardaki İhtidâlarda Heterodoks Şeyh ve Dervişlerin Rolü", *Osmanlı Araştırmaları*. II: 31-42.
- Ocak, A. Yaşar ve S. Faruqi (1993). "Zaviye" *İA* (MEB). İstanbul. XIII: 468-476.
- Ocak, A. Yaşar (1991). "Anadolu Türkleşmesi ve İslâmlaşması" *DİA*. III: 110-116.
- Ocak, A. Yaşar (1996). *Türk Sufiliğine Bakışlar*. Ankara.
- Ocak, A. Yaşar (1998). *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1994). "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları" *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. Ankara.
- _____ (1999). "Osmanlı Modernleşmesi ve Sabetaycilik" *Alevi Kimliği*. (Ed. T. Olsson). İstanbul.
- Özçelik, Selahattin, (2000). "Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi) **OTAM**. S. 11. Ankara. 347-438.
- Pakalın, M. Zeki (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul.
- Pazarlı, Osman (1982). *Din Psikolojisi*. İstanbul.
- Rambo, Lewis (1993). *Understanding Religious Conversion*. New Haven and London.
- Redhouse, James Williams (1863). *Lugat-ı Osmaniye*.
- Remzi, Hüseyin (1305/1887). *Lugat-i Remzi*. İstanbul.
- Samarraî, Numan Abdurrazzak (1970). *İslâm Fıkhı'nda Mürted'in Tabi Olduğu Hükümler*. (Mü-tercimler: Osman Zeki Soyçiğit, Ahmed Tekin) İstanbul.
- Sami, Şemsettin (1317). *Kâmus-i Türkî*. Dersaadet.
- Selçuk, Havva (2002). "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere göre Rumeli'de İhtidâ Hareketleri (1432-1482)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: S.12.
- Sertoğlu, Mithat (1986). *Osmanlı Tarih Lugatı*. İstanbul.
- Şeker, Mehmet (2005). "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İhtida Etmenin Şartları (Tanzimat Son-rası Belgeler Işığında)" *Diyanet İlmi Dergi*. 41/ 2: 72-86.
- Şeşen, Ramazan (1985). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara.
- Taberi (1992). *Milletler Hükümdarlar Tarihi*. (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmed Temir) İstanbul.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (ty.). *Yaşadığım Gibi*. (Haz. Birol Emil). İstanbul.
- Togan, Zeki Velidi (1985). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul.
- Topaloğlu, Bekir (1986). "Zındık" *İA*. MEB. Ankara. XIII: 558.
- Toynbee, W. Arnold (1982). *İntişar-ı İslâm Tarihi*. (Çev. Hasan Gündüzler) Ankara.
- Toynbee, W. Arnold (1991). *Medeniyet Yargılanıyor*. (Çev. Ufuk Uyan) İstanbul.
- Tunçay, Mete (2003). "Çok Kültürlülük Perspektifleri" *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Ya-zıları 2*. İstanbul.
- Turan, Osman (1993a). *Selçuklular ve İslâmiyet*. İstanbul.
- Turan, Osman (1993b). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul.
- Türk Ansiklopedisi* (1966). "Dönmeler" (MEB). Ankara. VII: 41.
- Ünal, İ. Hakkı (2005). "İslâm'da Din Özgürlüğü ve ilk Uygulamalar" *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. XVIII/3: 275-293.

- Vriyonis, Speros Jr. (1971). *The Decline of Mediaval Hellenism in Asia Minor and the Process of İslâmization From the Eleventh Through the Fifteenth Centuries*. Berkeley University of California Press.
- Vriyonis, Speros Jr. (1972). "Religious Changes and Patterns in the Balkans, 14th-16th Centuries" *Aspect and of the Balkans; Continuity and Change*. (Ed. H. Birnbaum and Sir Vriyonis) The Hague.
- Vriyonis, Speros Jr. (1975). "Nomadization and İslâmization in Asia Minor" (An Off print From Dumbarton Oaks Papers, Number Twenty Nine) Washington Dc.
- Washburn, Dennis and A. Kevn Reinhart (Ed.) (2007). *Converting Cultures, Religion, Ideology and Transformations of Modernity*. Brill, Leiden-Boston.
- Yalçın, Soner (2006). *Efendi (Beyaz Türklerin Büyük Sırrı)*. İstanbul.
- Yavaş, Mehmed (2002). *Selçuklular Döneminde Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri* Manisa: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yeni Resimli Türkçe Kamus* (1927). İstanbul.
- Yıldız, Özgür (2009). *Misyonerlik ve Amerikan Board Teşkilatı*. İstanbul.
- Zorlu, İlğaz (1999). *Evet, Ben Selanikliyim Türkiye Sabetaycılığı*. İstanbul.